

Природний рух населення й депопуляція в Україні на тлі європейської демографічної ситуації

В. ТЕРЕЦЬ,

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

Стаття присвячена аналізу підсумків природного руху населення в Україні за тривалий проміжок часу та у порівнянні з тенденціями, притаманними іншим країнам різних регіонів Європи. У роботі розкриваються витoki депопуляції в Україні, її специфічні риси та оцінюються перспективи подальших змін у тенденціях природного руху населення України і його віковому складі.

Статья посвящена анализу результатов естественного движения населения в Украине за длительный период времени и в сравнении с тенденциями, имеющими место в других странах разных регионов Европы. В работе раскрываются истоки депопуляции в Украине, ее специфические черты и оцениваются перспективы дальнейших изменений в тенденциях естественного движения населения Украины и его возрастном составе.

This article covers the analysis of the natural population movement in Ukraine during the long time, and compares the results obtained with the tendencies proper for the other European countries. The work also shows the sources of depopulation in Ukraine and its specific features. Perspectives of the future changes in the age composition and in the tendencies of the natural population movement in Ukraine are estimated.

Ключові слова: природний рух населення, демографічна криза, депопуляція, віковий склад, природний приріст/убуток населення, демографічні перспективи.

Актуальність теми та наявні дослідження за нею. Ситуацію щодо відтворення населення у нашій країні протягом періоду її незалежності дослідники-фахівці практично однотайно характеризують як демографічну кризу. Розкриваючи зміст цього феномену, одні наголошують переважно на довготривалому скороченні населення за рахунок його природного руху (депопуляції) як ознаці кризи¹, інші — цілком слушно зазначають, що кризовий стан демореальності визначається саме поєднанням природного убутку з погіршенням якості населення, насамперед — стану його здоров'я, а отже депопуляція є лише однією зі складових демографічної кризи².

У будь-якому випадку, відстеження й детальне дослідження результатів природного руху населення країни, взаємозв'язків кількісної та якісної компонент його відтворення набуває особливої актуальності саме у такі переломні періоди демографічної історії й соціально-економічного розвитку, один з яких Україна переживає наразі. А оскільки у сучасній демографічній ситуації нашої країни присутні і риси, що зближують її з іншими європейськими країнами (у тому числі й більш розвинутими), і риси,

що вирізняють Україну, даючи при цьому підстави говорити про особливу гостроту демографічних проблем нашої Батьківщини, доцільно більш прискіпливо розглянути тенденції природного руху населення нашої країни на тлі становища в інших країнах (регіонах) Європи.

Перебіг основних процесів природного руху населення на пострадянському просторі та їх вплив на склад населення й узагальнюючі показники його відтворення досліджують такі вчені-демографи з країн ближнього зарубіжжя, як В. Архангельський, Д. Лин, С. Захаров, С. Предибайло, Л. Рибаківський, Г. Сафарова, Л. Шахотко, К. Щербакова та інші. Слід зазначити при цьому, що однотайності в думках фахівців щодо оцінки наслідків депопуляції як явища та її перспектив у цих країнах наразі не досягнуто.

Серед вітчизняних дослідників різних аспектів природного руху населення та проблем депопуляції в історичній ретроспективі і нині слід назвати І. Курило, Е. Лібанову, С. Пирожкова, О. Рудницького, В. Стещенко. Попри те, що ця тематика так чи інакше присутня ледве не в усіх масштабних демографічних публікаціях останнього десятиріччя, все ж

¹ Захоруг Т. Демографічна ситуація: чому нас стає менше? / Т. Захоруг // Україна і світ. — 2003. — 21–25 травня; Хвіст В. Демографічне становище сучасної України / В. Хвіст // Соціально-економічні перетворення в сучасній Україні. — К., 2001. — С. 70–75.

² Сучасна демографічна ситуація в Україні: проблеми, перспективи, шляхи поліпшення (Науково-аналітична доповідь). — К.: Ін-т демографії НАН України, 2007. — С. 62.

питання про те, наскільки результати природного руху населення в Україні за період незалежності є безпрецедентними, які особливості характеризують власне «українську депопуляцію» порівняно з наявними депопуляційними тенденціями у деяких інших європейських країнах, залишаються відкритими, а наявність/відсутність можливостей доволі швидкого подолання депопуляції у нашій країні досі дискутується не лише на рівні «публіцистичних дебатів», а й у наукових колах. У зв'язку з цим метою даного дослідження є розгляд довготривалих тенденцій природного руху населення в Україні та низці інших країн, які представляють різні регіони Європи, аналіз витоків депопуляції, оцінка особливостей її розгортання та перебігу у нашій країні, а також визначення перспектив скорочення масштабів депопуляційних втрат і напрямів протидії депопуляції в Україні.

Виклад основного матеріалу. Хоча можливість переходу населення Європи до депопуляції доволі давно передбачалась демографами, які досліджували проблематику демографічного переходу, динаміки чисельності та старіння населення (Ж. Бертільйон, Е. Россет, А. Вишневський, Д. Коулмен та ін.), однак принаймні у першій половині ХХ ст. періоди «сповзання у депопуляцію» тут здебільшого збігались з етапами воєн та інших соціальних катаклізмів. Для України це були період голодомору 1932–1933 рр.³ та воєнних лихоліть (зокрема Великої Вітчизняної війни). У неспокійні 40-і роки ми-

нулого сторіччя перевищення числа померлих над кількістю народжених фіксувалися також у Франції та деяких інших європейських країнах. Однак скорочення чисельності населення внаслідок депопуляції у ці періоди зумовлювались порівняно скороминучими подіями деструктивного характеру, після яких ця чисельність з часом відновлювалась, хоч на статеві-віковій піраміді населення ці події подекуди залишали свій відбиток протягом тривалого періоду часу.

Як це видно з рис. 1, у повоєнні роки в нашій країні результат природного руху населення наближався до критичної депопуляційної межі (однак не перетнув її) у голодному 1947 р. У наступному ж десятиріччі коефіцієнт природного приросту в Україні коливався у незначних межах – від 16,0% (1949 р.) до 13,3% (1959 р.).

Протягом 1960-х відбувалось вже більш виражене скорочення природного приросту (переважно на тлі падіння народжуваності). При цьому значення нетто-коефіцієнта відтворення населення в Україні засвідчило початок його сповзання у стадію «латентної» депопуляції вже з середини 60-х років⁴. Протягом 1970-х та першої половини 1980-х років у поступальному скороченні природного приросту населення вже більш вагому роль відігравало неухильне підвищення загального рівня смертності населення України. У динаміці 80-х років минулого сторіччя звертають на себе увагу прояви «реакції» результативного індикатора природного руху населення на

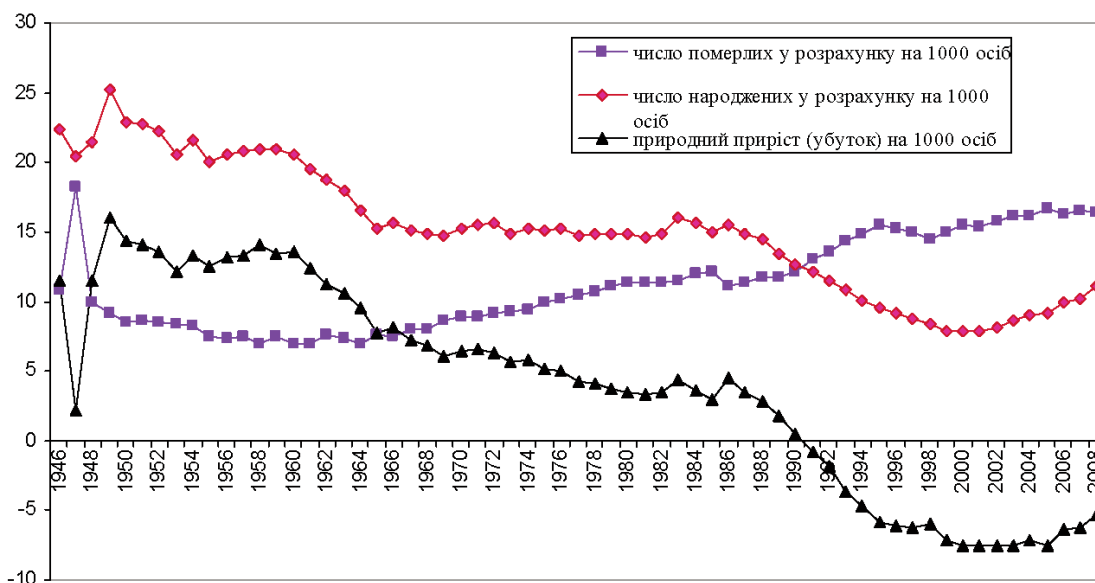

Рис. 1. Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту (убутку) населення в Україні у 1946–2008 рр.*

* Джерело: розрахунки з використанням динамічних рядів, реконструйованих за архівними даними О. П. Рудницьким

³ Палій О. Зміни в чисельності населення та складових її формування протягом між переписного періоду 1926-1939 років / О. Палій // Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка (Матеріали міжнародної наукової конференції). – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 363–372.

заходи демографічної політики, а саме: певний підйом народжуваності у 1983 р. і 1986 рр. після законодавчо закріпленого подовження тривалості відпустки по догляду за дитиною й збільшення розміру відповідної допомоги (1982 р.) та ефект від проведення антиалкогольної кампанії, що виявився у зниженні рівня смертності населення в Україні у 1986–1987 рр.

43 того часу нетто-коефіцієнт опустився нижче відмітки простого відтворення населення (1,0) і надалі досягав її лише в окремі найбільш сприятливі роки (1971–1972, 1986 р.).

Депопуляція в Україні вийшла із латентної фази та набула сталого й довготривалого характеру з початку 90-х років ХХ ст. У перше десятиріччя незалежності України її вирізняють прискорені темпи розгортання депопуляції з досягненням найвищих показників природного убутку населення (-7,6%) на

межі сторіч (у 2000–2001 рр.). Населення країни швидко скорочувалось як за рахунок падіння народжуваності, у цілому притаманного всім відносно розвинутих країнам, однак у цей період для нашої країни – надто прискореного, так і внаслідок скорочення тривалості життя, нині характерного для найбідніших країн світу.

Здійснені нами порівняння відповідних показників природного руху населення європейських країн за цей період свідчать, що нині, «найбільш ураженою» депопуляційними тенденціями, є Східна Європа. Виходячи з цього, ми вирішили здійснити більш детальний порівняльний аналіз довготривалих тенденцій показників природного приросту (зменшення) населення за низкою східноєвропейських країн (у тому числі в Україні) та в державах, що представляють інші регіони континенту (рис. 2).

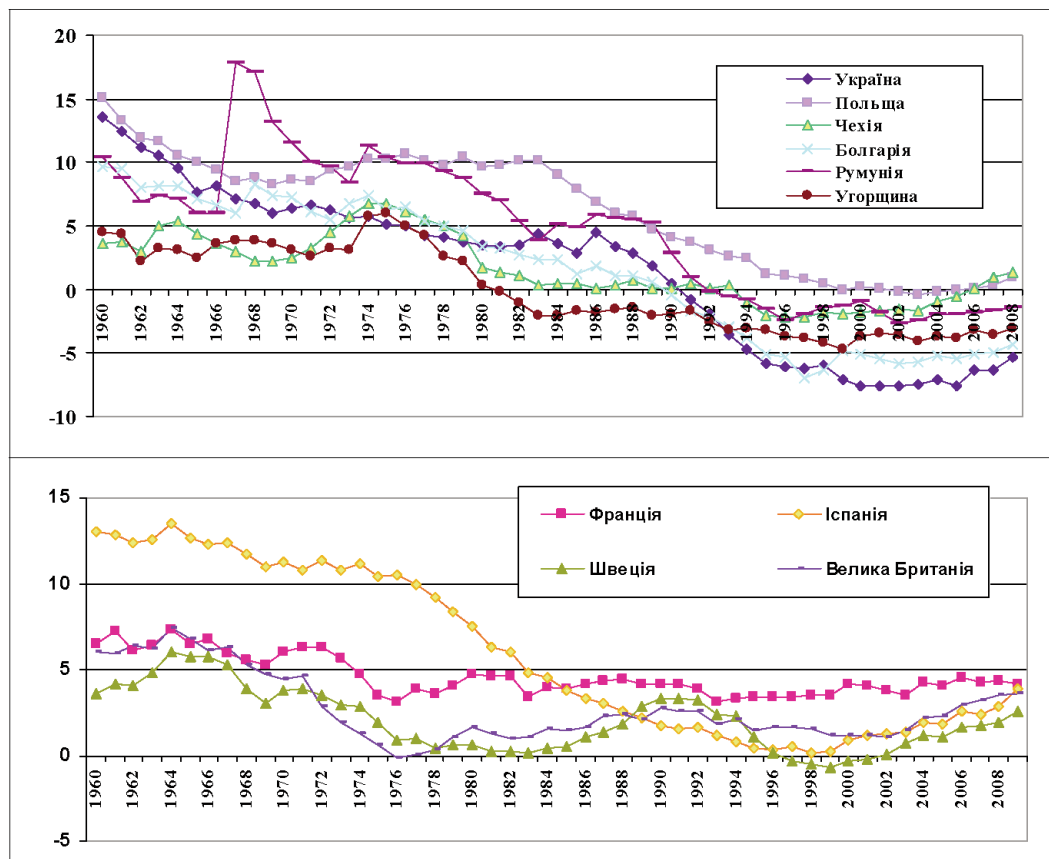

Рис. 2. Природний приріст (убуток) населення східноєвропейських країн та країн інших регіонів Європи у 1960–2008 рр. (у розрахунку на 1000 осіб) *

* Джерело: Eurostat // <http://www.epp.eurostat.ec.europa>.

⁵ Показовою у цьому відношенні виглядає ситуація в Угорщині, яка раніше за інші постсоціалістичні країни стала на шлях ринкових перетворень і вже з 1980-х років вступила в етап зниження як народжуваності, так і тривалості життя, а відтак – депопуляції.

⁶ Своєрідним винятком виступає у цьому відношенні Німеччина (країна чи не з найнижчою народжуваністю в Європі як втіленням специфічної «вкрай раціональної» поведінки німців у питаннях дітонародження та слабкості державного сприяння йому). В цій країні природний убуток населення фіксується ще з середини 1970-х років, тобто депопуляція вирізняється довготривалістю, однак не такою масштабністю як в Болгарії, Росії чи ж Україні (дотепер показник природного убутку населення у Німеччині коливався від 0,1% (1988 р.) до 2,0% (2008 р.).

Дані, наведені на рис. 2 свідчать, що досліджувані держави Східної Європи, як і Україна, увійшли у депопуляційний режим відтворення здебільшого у період соціальних трансформацій та ринкових перетворень 1990-х років (або ж перед початком цих подій⁵), які супроводжувалися посиленням соціально-економічних негараздів у країнах з перехідною економікою. На відміну від тих країн північного та західного регіонів Європи, які також мали у своїй новітній демографічній історії вельми нетривалі періоди «нульового приросту» або й убутку населення, викликані короткотерміновими флуктуаціями перебігу основних демографічних процесів (переважно народжуваності)⁶, держави східноєвропейського регіону відзначаються порівняно високою довготривалістю спадів народжуваності, у цей період, а також підвищенням рівня смертності, яке, щоправда, у постсоціалістичних країнах далекого зарубіжжя вдалось зупинити швидше, аніж в Україні чи ж Росії.

Проведений аналіз підтвердив як беспрецедентну глибину депопуляційної «ями» в Україні 1990-х років, так і те, що на відміну від Польщі та Чехії їх бідніші східноєвропейські сусіди Болгарія та Україна (країни з найвищим рівнем природного убутку), хоч і дещо скоротили втрати від депопуляції за останнє п'ятиріччя, однак ще далекі від очікуваного деякими фахівцями швидкого виходу з пастки депопуляції.

Хотілося б також привернути увагу до такої особливості депопуляційних процесів в Україні та низці постсоціалістичних країн Східної Європи як їх перебіг на тлі загального скорочення чисельності населення, в якому саме природний убуток відіграв провідну роль. Водночас, у ті короткі періоди «сповзання» у депопуляцію, які мали місце, скажімо, у Швеції та Греції (наприкінці 1990-х — початку поточного десятиліття) або ж в Італії (з середини 1990-х по 2003 р.), скорочення чисельності населення у цих країнах не спостерігалось завдяки відчутному додатному сальдо міграції. Навіть у Німеччині, про депопуляційні традиції якої вже згадувалось, природний убуток населення не супроводжується відчутним і сталим скороченням чисельності населення (воно спостерігалось лише в окремі роки), оскільки країна тією чи іншою мірою залучає мігрантів задля вирішення демоекономічних проблем, породжуваних депопуляцією та старінням населення (і зокрема, проблеми забезпечення економіки робочою силою відповідної якості).

Стосовно чинників депопуляційних тенденцій 1990-х років та поточного десятиріччя в Україні (та й інших східноєвропейських державах) ми хотіли б наголосити не лише на більш часто згадуваному впливі кардинальних ринкових змін, що зумовили економічну кризу перехідного періоду та її несприятливі соціально-демографічні наслідки, а й на більш глибоких і довготривалих змінах у шлюбній,

сімейній та дітородній поведінці, що відбувались саме у цей період. Вони значною мірою пов'язані з ослабленням жорсткості ціннісно-нормативної системи у цій сфері, із запозиченням нових соціально-культурних цінностей, що вже сформувалися й прижилися на той час у більш розвинутих західних країнах. Прийняття інших, більш раціональних за своєю природою взірців демографічної поведінки можна вважати наслідком загальної орієнтації на модерну західну модель соціальної організації і відповідний спосіб життя, сприйняття західних культурних установок, що стало можливим з підняттям «залізної завіси», формуванням більш гнучкого й відкритого суспільства у постсоціалістичний період. От тільки шкода, що нові взірці шлюбної й репродуктивної поведінки, які (в поєднанні зі складними соціально-економічними умовами періоду трансформації) призвели до зниження народжуваності, приживаються на теренах нашої країни значно краще й швидше, ніж притаманна західному способу життя специфіка раціональної самозбережувальної поведінки. Цим, значною мірою пояснюється, живучість та довготривалість несприятливих тенденцій смертності й тривалості життя в Україні, а отже — повільне, навіть попри новітнє зростання народжуваності, скорочення депопуляційного розриву між рівнями народжуваності й смертності населення.

На користь зробленого нами висновку щодо вагомості впливу змін у системі норм та цінностей на перебіг демографічних процесів у періоди трансформації свідчить, і те, що серед сільського населення, яке вирізняється силою традицій, порівняно меншою підвладністю імпортованим взірцям поведінки тощо, амплітуда коливань-зрушень щодо основних демографічних процесів (а відповідно й результатів природного руху населення) була в останнє двадцятиріччя помітно меншою, ніж у міських поселеннях та у найбільш урбанізованих регіонах країни.

Однак як загальні трансформаційні процеси, так і, на жаль, власне економічні негаразди для нашої країни, вочевидь, призупиняться ще не скоро. Й згадуваний процес світоглядного «переходу» є тривалим і спочатку зумовлює невнормованість, тобто соціальну аномію, яка сама по собі негативно впливає на демографічну поведінку. Ці обставини, а також «вихід» народжуваності в Україні за останні роки на рівень, близький до середньоєвропейського, на тлі усталеності медико-демографічних проблем, високої смертності (хоч у 2009 р. її рівень знизився), все ж не дають підстав сподіватися на подальші швидкі позитивні зміни у динаміці природного руху населення країни, а отже — й у депопуляційних тенденціях. Крім того, процес виходу з депопуляції значно гальмуватиметься (особливо у сільській місцевості) доволі високим рівнем постаріння населення, що у найближчі десятиріччя прогресуватиме.

Згідно з оцінками, здійсненими на основі середнього варіанта демографічного прогнозу для України⁷, побудованого фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, коефіцієнт природного приросту (убутку) населення в країні у короткостроковій перспективі (5 років) коливатиметься близько відмітки (-6%), а до 2025 р. вже перевищить (-6,5%). При цьому нетто-коефіцієнт відтворення населення (чинниками динаміки якого виступають зміни у повіковій народжуваності та режимі дожиття жінок дітородного віку) у коротко- й середньостроковій перспективі повільно підвищуватиметься, однак і у 2025 р. він лише наблизатиметься до 3/4 рівня, необхідного для простого заміщення материнського покоління дочірнім.

Висновки. Природний убуток населення, що аж до останніх десятиліть був на європейських теренах явищем скоріше екстраординарним, короткотерміновим та пов'язаним із певними соціальними катаклізмами (у тому числі воєнного характеру), з 90-х років минулого сторіччя охопив доволі широке коло країн Східної Європи, які знаходились на етапі ринкових перетворень та різкої зміни системи норм, цінностей та світоглядних орієнтацій. Депопуляцію в східноєвропейських країнах на тлі решти регіонів Європи вирізняє масштабність, довготривалість та обумовленість як зрушеннями у шлюбній та репродуктивній поведінці (що є складовою процесів «другого демографічного переходу» і харак-

терні також і для більш розвинених європейських країн), так і кризовими явищами у соціально-економічній сфері. Тож перебіг депопуляції в Україні та інших постсоціалістичних країнах Європи з 1990-х років відбувався, на відміну від західно та північно-європейських держав, як на тлі падіння народжуваності, так і під впливом більш або менш тривалого підвищення рівня смертності, а також супроводжувався загальним скороченням чисельності населення, що також не є типовим для більш розвинутих країн Європи, які здебільшого компенсують вплив природних чинників скорочення чисельності скорочення чисельність населення за рахунок залучення мігрантів.

Водночас Україна на тлі решти східноєвропейських країн (як-от Польща, Чехія, Румунія) вирізняється особливою усталеністю медико-демографічних проблем та довготривалістю негативних тенденцій щодо передчасної смертності, що значно ускладнює її вихід із депопуляції. Досить важливу роль наразі й на перспективу відіграє також високий рівень постаріння населення, що чинить чи не найвагоміший вплив на динаміку співвідношення між чисельністю народжених та померлих в країні. Як засвідчують здійснені на основі демографічних прогнозів оцінки результируючих показників режиму відтворення населення, перспективи виходу країни з депопуляції у коротко- і середньостроковій перспективі здаються примарними.

⁷ За цим найбільш реалістичним варіантом передбачається поступове повільне скорочення передчасної смертності населення та стабілізація рівня народжуваності в Україні з тенденцією до деякого підвищення.

